

Presentatie “Kwaliteit van leven. Het humanisme van Martin Buber”, Soest 24 maart 2017. *Over de ontstaansgeschiedenis van het boek en de urgentie van Bubers humanisme.*

1.

Voor de ontstaansgeschiedenis van mijn boek moet ik teruggaan naar de vroege middeleeuwen, naar het begin van de twaalfde eeuw. Toen sprak de geleerde Bernard van Chartres als eerste de gevleugelde woorden: ‘Wij zijn dwergen die zitten op de schouders van reuzen’. Hij zei erbij: ‘Daarom kunnen we meer en verder zien dan zij, niet vanwege ons eigen gezichtsvermogen of door onze fysieke lengte, maar doordat wij hoog worden gedragen en worden opgeheven door hun reusachtige grootte.’ De reuzen die Bernard voor ogen heeft, zijn de denkers uit de Griekse en Romeinse oudheid, Plato voorop. Dat geldt voor hem en voor zijn generatie. Maar elke generatie heeft weer haar eigen reuzen. Toen ik de zeventig was gepasseerd, begon ik terug te denken aan mijn werkzame leven en – met de woorden van Bernard van Chartres in gedachte – mezelf de vraag te stellen: welke reuzen hebben mij gedragen? Wie hebben mijn leven en denken het meest beïnvloed? Ik kwam tot een zevental, allemaal uit de vorige eeuw: Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, maar bijvoorbeeld ook de Peruviaanse bevrijdingstheoloog Gustavo Gutiérrez. Ik besloot een project te starten: een boek waarin elk van de zeven reuzen een eigen hoofdstuk zou krijgen.

Maar er is meer aan de hand met de dwergen en reuzen. In datzelfde Chartres waar Bernard vandaan kwam, staat al sinds eeuwen een kathedraal, één van de beroemdste ter wereld. In de glas-in-loodramen van de zuidelijke dwarsbeuk staan reuzen afgebeeld met op hun schouders kleine dwergachtige figuren. De reuzen zijn vier profeten uit het Oude Testament: Jesaja, Jeremia, Ezechiël en Daniël. Op hun schouders zitten de vier evangelisten uit het Nieuwe Testament: Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes. De strekking is duidelijk: de vier evangelisten kunnen hun verhaal over Jezus als de messias alleen maar vertellen, doordat zij zitten op de schouders van de Joodse profeten. In de geschiedenis van het christendom is dat vaak genoeg vergeten, maar de kathedraal van Chartres vertelt hier een diepe waarheid: zonder de Joodse profeten geen evangelisten, zonder jodendom geen christendom. Daarom lag het voor mij voor de hand om de portretten van mijn reuzen te beginnen met een Joodse denker. En dat werd Martin Buber, van wie ik al in mijn tweede studiejaar een boek moest lezen dat als titel heeft: *Het geloof van de profeten*.

Er is nog een derde verhaal over een reus met een dwerg op z’n rug. Dat vinden we bij de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche. Nietzsche schreef in 1885 een boek over een profeet uit Iran die ongeveer 1200 jaar voor Christus moet hebben geleefd: Zarathustra. Dat boek, *Zo sprak Zarathustra*, maakte zo’n overweldigende indruk op de jeugdige Buber dat hij het meteen wilde vertalen in het Pools. In het derde deel vertelt Nietzsche dat de denkreus Zarathustra een eenzaam bergpad beklimt met op zijn rug een dwerg, een academisch geleerde. Die wetenschappelijke dwerg weet niets beters te doen dan de ijle hoogten van Zarathustra’s visioenen te verlagen tot zijn eigen denkraam, tot grote woede van Zarathustra, die vindt dat dwerg maakt het zich veel te gemakkelijk maakt. Denkreuzen zijn verleidelijk, te verleidelijk. Het is moeilijk de verleiding te weerstaan de grote meester na te

volgen, zich met hem te identificeren, hem te imiteren en zijn inzichten eindeloos te reproduceren. In de wetenschap gebeurt dat nogal eens. Maar de dwerg die zich comfortabel laat meedragen door de reus, betaalt een prijs: het verlies van een eigen geluid, van een eigen gezicht.

Wil de dwerg op eigen benen staan, dan zal hij op een gegeven moment zijn comfortabele geestelijke afhankelijkheid moeten loslaten. Hij zal zijn reuzen moeten loslaten om zijn eigen weg te vinden in het sterk wisselende landschap van de tijd. Gaat de dwerg eenmaal zijn eigen weg, dan gebeurt er iets opmerkelijks. Er vind een soort omkering plaats. De dwerg gaat vrolijk over 's Heren wegen, maar ergens in zijn bagage draagt hij nog de reuzen met zich mee.

Dàt was mijn idee, een aantal jaren geleden: de zeven reuzen die mij vanaf mijn studietijd het meest hebben aangesproken, te beschrijven als kinderen van hun eigen tijd die hun inzichten op hun beurt te danken hebben aan de reuzen die hun waren voorgegaan. Op deze manier zou ik mijn reuzen als het ware teruggeven aan henzelf, en zo de afstand scheppen om vrolijk mijn eigen weg te gaan.

Maar, helaas, tragisch genoeg heeft Martin Buber mij bij dit voornemen geheel opgeslokt. Het hoofdstuk over zijn leven en werk is uitgegroeid tot een heel boek, en aan de andere reuzen kom ik niet meer toe.... Ik heb hen losgelaten – of misschien hebben zij mij losgelaten.

2.

Dat ik bij Buber ben blijven steken, is, achteraf gezien, geen wonder. Het komt door de overvloed aan historische gebeurtenissen en situaties die hij in zijn leven heeft gekend. Ga maar na:

- Zijn jeugd brengt hij door in Galicië, het huidige West-Oekraïne. Daar leeft nog in haar nadagen, in kleine vervuilde stadjes, een mystieke Joodse beweging die bekend staat als het chassidisme. Buber is erdoor gefascineerd. Later onderzoekt hij jarenlang de bronnen van deze beweging en publiceert hij zijn chassidische vertellingen. Naast het werk van kunstenaar Marc Chagall, zijn het vooral deze vertellingen die de herinnering levend houden aan de 'wonderrabbi's' van het verdwenen Oost-Europese jodendom.
- In 1896 gaat Buber studeren in Wenen, dat op dat moment een enorme bloeiperiode kent op het gebied van muziek, kunst, literatuur en theater. Zoveel hij kan, bezoekt Buber het beroemde Burgtheater, en hij leert in de Weense koffiehuisen beroemde auteurs kennen als Arthur Schnitzler en Hugo von Hofmannsthal. Het literaire Wenen wordt de inspiratiebron van zijn geheel eigen schrijfstijl. Het Duits van Buber is helder en precies, maar tegelijk suggestief en poëtisch. Het roept iets op wat in woorden nooit helemaal te vangen is.
- Aan het begin van de twintigste eeuw komt het zionisme op. De grote leider is Theodor Herzl. Buber sluit zich bij de beweging aan, maar hij botst met Herzl. Herzl wil een eigen Joodse staat. Buber wil niets minder dan een Joodse renaissance, een hergeboorte van het jodendom. Het conflict tussen beiden leidt ertoe dat Buber zich

jarenlang uit de beweging terugtrekt – totdat hem in 1909 wordt gevraagd leiding te geven aan een beweging van jonge zionisten uit Praag.

- In diezelfde periode houdt Buber zich intensief bezig met de wereld van de mystiek. Niet alleen heeft hij zelf mystieke ervaringen, hij verdiept zich ook in het werk van Duitse mystici als Meester Eckhart en Jakob Böhme. Daarnaast verzamelt hij mystieke teksten uit verschillende tijden, religies en culturen, die hij in 1909 publiceert onder de titel *Extatische getuigenissen*.
- Dan breekt in 1914 de Eerste Wereldoorlog uit. Het catastrofale verloop betekent voor Buber niet alleen het einde van de oorlogsromantiek, maar ook de crisis van de cultuur van het avondland. Die crisis brengt een wending teweeg in zijn denken: de mysticus Buber bekeert zich tot het 'dialogisch denken', een denken waarin relatie, ontmoeting, gesprek voorop staan. In 1923 publiceert Buber zijn bekendste filosofisch werk *Ik en Jij*. Daarin breekt hij met de diepgewortelde, typisch westerse denkgewoonte om uit te gaan van het *zelfbewustzijn*, van het eigen ik. Buber zegt: niet het ik gaat voorop, maar de relatie. Een beroemde zinnetje uit *Ik en Jij* luidt: 'In den beginne is de relatie'. Er bestaat geen 'ik' op zichzelf. Zonder de ander is er geen ik, het ik ontstaat pas in relatie tot anderen.
- In de jaren twintig en dertig groeit het antisemitisme in Duitsland onrustbarend. Buber probeert op alle mogelijke manieren zijn Joodse medeburgers te steunen en moed in te spreken. Hij wordt één van de belangrijkste Joodse leiders. Dat is mede te danken aan de oprichting van het *Vrije Joodse leerhuis* in Frankfurt a/M door Franz Rosenzweig. Buber wordt docent van het leerhuis, waar de vraag naar de Joodse identiteit centraal staat. Overal in Duitsland ontstaan dergelijke initiatieven, en Buber is een veelgevraagd spreker. Per trein reist hij van stad tot stad, niet zonder gevaar voor eigen leven. In 1938, het jaar van de Kristallnacht, wordt de situatie voor hem en zijn gezin zo bedreigend, dat Martin en Paula Buber besluiten te verhuizen naar Jeruzalem.
- In Jeruzalem zal Buber blijven wonen tot zijn dood in 1965. Al die tijd zet hij zich in voor een samenwerking tussen Joden en Arabieren in de vorm van kleine gemeenschappen. De meeste zionisten willen daarentegen een eigen Joodse staat. Na 1948, wanneer deze staat een feit is, raken Buber en zijn medestanders steeds sterker geïsoleerd in eigen land. Daartegenover staat dat Buber internationaal steeds meer erkenning krijgt. De toenmalige secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Dag Hammarskjöld, voelt zich door Buber geïnspireerd en zoekt contact. Samen met Albert Schweitzer, Bertrand Russell en andere vredesactivisten ontwerpt Buber petitie tegen het maken en verspreiden van kernwapens, in Amerika gaat Buber in gesprek met de bekende psychotherapeut Carl Rogers die hem als zijn leermeester ziet, en zo is er veel meer te noemen. Ik laat het bij de vermelding dat Buber in 1963 in Amsterdam de Erasmusprijs krijgt voor zijn humanisme.

3.

In onze tijd is 'humanisme' bijna een ouderwets begrip geworden, even bleek als het begrip 'joods-christelijke traditie', dat niets meer betekent vanwege het politieke misbruik. Bij

Buber daarentegen is humanisme een machtig woord, vol inhoud. Hij zelf heeft zijn humanisme gekarakteriseerd als *Hebreeuws* humanisme. Hoe goed hij ook de Klassieke Oudheid en de Verlichting kende, hoeveel affiniteit hij ook voelde met boeddhisme of taoïsme, zijn diepste inspiratiebron is de Hebreeuwse bijbel, het Oude Testament. Dat is geen wonder: vanaf 1925 werkt hij vrijwel elke dag aan een zo getrouw mogelijke Duitse vertaling van een boek waarin het relationeel, dialogisch karakter al meteen aan het begin tot uitdrukking komt in de vraag: adam, mens, waar ben je? (Gen.3,9). Het humanisme van Buber is geïnspireerd door al die verhalen waarin het steeds gaat om wat er *tussen* God en mens en *tussen* mensen onderling gebeurt. Het begrip 'tussen' is hier van essentieel belang. Iemand wordt niet zomaar een Jij en niet zomaar een Ik. Dat gebeurt alleen als er *tussen* beiden echt iets *gebeurt* - een ontmoeting, een gesprek. Echt leven betekent voor Buber dan ook: dialogisch leven. *Ontmoeting, gemeenschap, vertrouwen, verwachting* zijn kernwoorden van zijn humanisme. Zij bepalen de kwaliteit van een mensenleven.

Om iets van de urgentie van dit humanisme te laten zien, moet ik mij hier beperken tot één begrip. Ik kies het woord 'ontmoeting'. In het essay *Tweespraak* zegt hij: 'Dialogisch leven is niet een leven waarin men veel mensen ontmoet, maar een leven waarin men met de mensen die men ontmoet ook een waarachtige ontmoeting heeft.' Vraag: wat is een waarachtige ontmoeting? Ik las een tijdje geleden het boek *Antikanker* van David Servan-Schreiber. Deze Fransman volgt in Pittsburg een opleiding als neurowetenschapper en psychiater. Wanneer hij 31 jaar is, stort zijn wereld in elkaar. Door een toeval ontdekt hij dat hij een hersentumor heeft. Hij, een veelbelovende arts, wordt van de ene dag op de ander patiënt. Dan vertelt hij, onder het opschrift *Het wonder van de kwetsbaarheid*, van een korte ontmoeting die voor hem speciale betekenis krijgt. Aan de vooravond van zijn eerste operatie parkeert hij, in gezelschap van zijn vriendin, zijn auto op het parkeerterrein van het ziekenhuis in New York. Hij ziet een oudere vrouw uit het ziekenhuis komen. Ze draagt een tas en loopt met krukken. Zonder hulp kan ze niet in haar auto stappen. Hij loopt op haar af zonder zich te bedenken, zet haar tas in de auto, rijdt haar wagen achteruit en helpt haar plaats te nemen achter het stuur. Dat is alles. Maar hij schrijft: 'We hebben bijna geen woord met elkaar gewisseld, maar ik ben er zeker van dat ze dat gevoel van een kostbare band met me deelde. Die ontmoeting was hartverwarmend.'

Wat mij bij zijn beschrijving opvalt, is de ervaring van *wederzijdsheid*: 'Eigenlijk was zij degene geweest die mij een dienst had verleend, doordat ze me precies op dat moment nodig had gehad. Het gaf me het gevoel dat we allemaal mensen zijn. We hadden elkaar iets gegeven.'

Een ontmoeting hoeft niet tot een blijvende relatie te leiden om toch van blijvende betekenis te zijn. Doorslaggevend is het woordje 'waarachtig' dat Buber gebruikt wanneer hij zegt dat het erom gaat dat men met de mensen die men ontmoet ook een *waarachtige* ontmoeting heeft. Ik sta even stil bij het woordje 'waarachtig'. Waarachtig betekent voor Buber: *face to face* (in de tale Kanaäns: van aangezicht tot aangezicht), niet virtueel, maar lijfelijk. Een waarachtige ontmoeting is een gebeuren waarbij de tijd even wegvalt, het werkelijke leven oplicht, elke schijn wegvalt en bedrog geen kans krijgt.

The Oxford Dictionary riep in november vorig jaar ‘post-truth’, post-waarheid, uit tot woord van het jaar. Brexit en Trump hebben laten zien hoe waarheid en leugen, feit en fictie, virtueel en reëel onontwarbaar door elkaar lopen. Het probleem is dat de digitale wereld en de reëel bestaande wereld steeds meer in elkaar schuiven. Ooit was het idee dat het internet ons een gedemocratiseerd en open medialandschap zou opleveren, en waarom zou dat niet kunnen? Maar het gebeurt niet. Integendeel: er is steeds meer sprake van een gepolariseerde wereld waarin beeldvorming overheerst en ‘wij’ en ‘zij’ tegenover elkaar staan. De anderen zijn degenen die onze vermeende eigen identiteit bedreigen. Sociale media functioneren daarbij steeds meer als echoputten van het eigen gelijk waarin uitsluitend dát nieuws doordringt dat het eigen wereldbeeld bevestigt. Precies dit gegeven maakt voor mij het humanisme van Buber urgent. In een gepolariseerde wereld zijn de sociale media niet in staat beeldvorming te doorbreken. Alleen *waarachtige* ontmoetingen en gesprekken waarin echt iets *gebeurt* tussen mensen zijn in staat om bestaande beelden open te breken en, om, hoe groot de sociale en culturele verschillen ook zijn, samen iets te ontdekken van wat Servan-Schreiber ‘het wonder van de kwetsbaarheid’ noemt.

Presentatie 24 maart '17

Presentatie 24 maart '17

Presentatie 24 maart met *Ruud Bartlema*

Presentatie 24 maart voorzitter *Maarten den Dulk*